

ПРИЛОЗИ

821.163.41.09 Венцловић Стефановић Г.
<https://doi.org/10.18485/kij.2019.66.1.5>

ДРАГОМИР С. САНДО*
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 03. 03. 2019.
Прихваћен: 24. 04. 2019.

КЊИЖЕВНИ И ПЕДАГОШКИ ТРУД ГАВРИЛА СТЕФАНОВИЋА ВЕНЦЛОВИЋА

Радам се жели кроз личност Гаврила Стефановића Венцловића сагледати његово лично прегалаштво и труд, али, делом, кроз његову живу активност и књижевност, духовност и просвета у српском народу у XVIII и XIX веку. Његова појава, живот и рад на књижевном пољу показују његову припадност покрету Рачана, као и разноврсност у пословима којим се бавио: у писању, преписивачкој делатности, преводилаштву, илуминаторству, беседништву, драми, прикупљању књижевне и народне грађе (умотворине) и др. Такође се у историјском контексту може осликати тешкоћа времена и прилика у којима је српски народ живео после Велике сеобе, али истрајавајући у борби не само за своју личну егзистенцију него и за писмо, културу, просвету и целосни духовни и лични идентитет.

Кључне речи: књижевност, беседништво, преводилаштво, илуминација, беседа, Гаврил Стефановић Венцловић.

* dragsando@yahoo.com

На позорници српске просвете, књижевности, духовности и културе од времена Св. Саве, па до почетка XVIII није се појавила тајанственија, марљивија и разноврснија личност од Гаврила Стефановића Венцловића. Неосетним, скоро стидљивим корацима, ушао је у тај врло сложени временски период правећи дивну спону између давних и културно богатих времена и оних која ће много касније доћи. Ипак, и у свом времену, које је највише личило на период силног искушења, упалио је лучу од изузетног значаја у ризници српске духовности, књижевности, просвете – једном речју, новог и благородног српског наслеђа. По сведочењу његових савременика, као што се појавио, на готово истоветан начин је и ишчезао испред очију савременика и непосредних следбеника који су вредновали наслеђа оних који су себе беспоговорно даривали роду и Цркви. Гаврил Стефановић Венцловић је и дан-данас остао недовољно признат у нашој општој култури, посебно када имамо на уму његове многобројне заслуге, нарочито из области националног, књижевног и педагошког стваралаштва. Преко 20.000 страница, које су и данас у највећој мери у рукописима, осветљава личност Венцловића, на првом месту као великог књижевника, беседника, потом преводиоца, песника, илуминатора, антологичара, иконописца, хронолога и, у извесном смислу, услед дијалошког облика његових беседа, претечу српске драматургије.

Све што можемо сазнати из његовог личног живота стидљиво се среће на маргинама његових списа. И сама та „реконструкција” записа помаже нам, донекле, да можемо нешто аргументовано казати о Венцловићевом животу. Према неким претпоставкама, рођен је око 1680. године, у једном од свакако најсудбоноснијих дана српске историје, како је сам на једном месту записао – „*на Сријемској страни*” (Стојановић 1903).¹ Додуше, под Сремом се тада убрајала Мачва, Тамнава и део Шумадије, што отежава ближу оријентацију места његовог рођења. Део Венцловићевог најранијег животног доба биће, такође, непознат. Чак се не зна за његово крштено име, јер име под којим је познат било је монашко. Презиме Стефановић је добио од очевог имена Стефан, како је на једном месту у рукопису оставио запис: *трудом ... Гаврила Венцловића, сирјеч Стефанова сина* (Радојчић 1931: 314). Презиме Венцловић је, по свој прилици, узео кад се почео бавити илуминисањем рукописа, па му је оно могло значити неку врсту ознаке заната, доводећи израз „венцл”, какво значење има у немачком, тако и у чешком језику, за монограм или иницијал. Дакле, тај надимак је у то време био чест међу монасима и добијала су га она лица која су посебно и уметнички китила и илустровала почетна слова одређеног рукописа. Биће да је Гаврил Стефановић провео рано детињство у Срему. Била су то изузетно тешка времена када су Срби под вођством патријарха Арсенија III кренули у Велику сеобу, према северу, преко Саве и Дунава. Олуја Сеобе је понела и Венцловића и он се настанио у Сентандреји, која се у време Сеобе по броју новодошлих Срба могла мерити са Београдом и Пештом. Када су се Срби населили у северним

¹ Такав запис оставио је, како се мисли, Венцловић на црквеном зборнику XVI–XVII века, 1747. године; „Стефановић, бивши општи духовник (от) сремски стран.”

крајевима, подизали су велелепне светиње по угледу на угарски свет, дајући до знања „домаћима” да није нестало њихово верско нити културно достојанство. Венцловић је са поносом истицао своје име као *Рачанин*, иако пре Сеобе није био члан манастирског братства у Рачи.

У то време у манастиру Рача на Дрини:

[...] живели су монаси одани свом завичајном раду [...] у овом скровитом скиту све до несрећне 1690. год. када је велики талас народа који се од Косова ваљао према Сави и Дунаву и њих захватио и понио, да би се зауставио тек под Фрушком гором или у пространим равницама Угарске. У Рачи, многољудном манастиру, поред монаха простих и искушеника, било је преписивача црквених књига [...] Пошавши са својим Патријархом на пут избеглиштва и искушења, а верујући да ће се ипак једнога дана вратити у свој манастир, понели су из његове ризнице све драгоцености, скупоцене преписе и друге ствари, те тако испразнили манастир Рачу,

који је убрзо био спаљен од стране Турака (Живојиновић 1974: 46).

Када су Рачани дошли у нову средину, прво што су урадили било је оснивање школе под духовном заштитом Светога Луке, наставивши преписивачки и књижевни рад за црквено-народне потребе. Међу њима су се нарочито истицали Кипријан, Јеротеј и Христофор. Све оно што се понело из манастира Раче било је симболично за потребе цркве и народа на новим просторима, те је школа предвођена Рачанима отпочела с пуним радом. Њима су се придружили још понеки Срби који су се осећали позваним и обдареним за књижевни рад. Међу највреднијима и онима који су највише скретали пажњу на себе био је управо Венцловић, а његов узор и драги учитељ био је Кипријан, како је Венцловић неколико пута нагласио у својим списима. Код Венцловића се на почетку осећала нарочита наклоност према поезији и сликарству, али изгледа да су га касније опчинили похвални списи и црквене песме посвећене српским светитељима – Симеону Немањи, Светоме Сави, Стефану Дечанском, кнезу Лазару, Максиму Бранковићу (Радојичић 1957: 257). У то време биле су широко прихваћене народне песме, које су и у ранијој постојбини биле морално и педагошко штиво или су биле једино стваралаштво називано „народна или усмена књижевност.” Вредни Венцловић је прво преписивао делове из Светога писма Старога завета поучног и молитвеног карактера – Псалме, Песму над песмама и Приче Соломонове. Давао је упутства за акцентовање и стварао правила за писање у стиховима, а нарочито у дванаестерцу, који се појављивао под утицајем пољске и украјинске књижевности. Са Венцловићем, или можда и са Кипријаном, школа је одисала врло плодним радом на пољу сликарства, те није чудо што је носила име Светога Луке, једног од првих иконописаца у хришћанству. Добивши потпуну наклоност Кипријанову, сам Венцловић је прихватио и начин рада Рачана, па се тако, по узору на своје учитеље, са поносом осећао писцем, сврставајући се у ред Рачана. Писао је или преписивао текстове на омиљене теме посвећене Србима светитељима, затим житије Светој Параскеви, као и житије Максима Бранковића. Скупио је велики број пословица, изрека и загонетки, а, што је посебно важно, извршиће и прву реформу српског правописа. Поезија је била нарочито

осмишљена захваљујући Венцловићевом перу, а своју обдареност је крунисао и сликарском вештином. На пољу књижевног рада, у много чему пионирском, јесте и његов буквар под називом *Граматиц или учени писмени книжни*, чији се рукопис одликовао преписивачком вештином, преводилачком и приређивачком. Настао је негде око 1717. године и са својих 600 страница предствала заиста чудесну и јединствену књигу која се данас чува у библиотеци САНУ.

Сав Венцловићев рад био је праћен великим спољашњим тешкоћама у којима је сам живео, као и сав српски народ, а што се одражавало на целостан Венцловићев рад и живот. Године 1706. умире патријарх Арсеније III Чарнојевић у Бечу, 1711. у Хебу се угасио живот у заточеништву Ђорђа Бранковића, а 1708. у Бечу је отрован наследник патријарха Арсенија, Исаија Ђаковић. Некако у свим тим недаћама и смутним временима, претпоставља се да је, упркос свему, Венцловић доживео свој раскошни радни зенит и, по мишљењу књижевне критике, најплоднији део његовог труда остварен је у том животном периоду док је радио на књигама српскословенске редакције.

Свакако је томе допринело често обилажење места од Беча до Будима где су живели Срби и где им је држао пастирске проповеди, јер је већ тада био у свештеничком чину. Од митрополита Мојсија Петровића бива постављен за пароха у Коморану, где почиње са писањем своје књиге „Разглаголник”. По свој прилици, 1732. г. прелази са службом у Ђур, где ствара своју „Пресађеницу”, а 1736. године преводи „Мач духовни” Лазара Барановича. Када је избио нови рат између Аустрије и Турске (1737–1739), он се, као што је то чинио и раније, склонио у Сентандреју. Отуда се 1739. г. вратио у Коморан и протокол тамошње православне цркве бележи тај долазак као важан догађај за црквену паству. О Венцловићу се увелико прочуло међу ондашњим Србима на горњем Дунаву као проповеднику на гласу. Још 1736. у Будиму су читане његове рукописне књиге, а наручиване су и нове. Изгледа да се Венцловић ту задржава све до 1746, где су протоколи крштених и умрлих коморанске цркве вођени његовом руком. После ове године, поставши „општи духовник”, Венцловић се враћао у Сентандреју и, по неким претпоставкама, обрео се у Помазу на Дунаву, између Сентандреје и Будима, код извора који је народ звао Сулејмановац, нашавши станиште у једној ћелији коју је толико прижељкивао како би у њој нашао мира и спокоја и, по могућности, имао времена за наставак свога рада (Јордановић 2010: 8). Овај период Венцловићеве делатности у извесном смислу можемо назвати „самоуки” или самоиницијативним, јер је то време појаве утицајне штампарије за Србе у Римнику, која се звала и епископском штампаријом, а где су се за Србе почела штампати дела посебне важности богослужбеног и народног, али и црквено-букварског садржаја. Осим тога, то је време када је митрополит Мојсије Петровић упутио молбу руском цару Петру Великом да му помогне око оснивања школа слањем руских учитеља и са њима књижевних потрепштина (Павић 1966: 14). Руски Синод је изашао у сусрет српској молби и, поред послатих многобројних штампаних богослужбених и других књига, 1726. године у Сремске Карловце шаље Максима Суворова и Емануила Козачинског. С обзиром на већу српску концен-

трацију и боље уређење свеукупног културног живота на просторима Срема, много је било сложеније делати и радити нешто северније, где је Венцловић био прилично усамљен бивајући изложен многим тешкоћама.

У том периоду је било великих немира по српски живаљ. Године 1735. у Будиму је свирепо убијен Перо Сегединац због подизања устанка у Угарској, а само две године касније, пред новом турском најездом, реку Саву прелази патријарх Арсеније IV Шакабенда са новом сеобом Срба. Али оно што је било још горе и теже јесте злостављање и понижавање српског народа на географским просторима јужне Угарске. По целом будимском крају Срби су били народ нижег сталежа, а од католичког клира били су подвргавани увредама и подругљиво називаним „шизматичима”, а није изостајао подмукли притисак ради унијаћења. Тек ће неколико деценија касније под иницијативом бечке конзисторије уследити „привилеговано” време за Србе, али које ће се често нарушавати. Богослужења су, где је то било „потребно”, скврнављена, а у богослужбене просторе убацивани су разни погани предмети. Србима се сужавало право на трговину. Било је забрањено куповање кућа и ускраћено признавање елементарних људских права. Морали су празновати римокатоличке празнике, а свештеницима је било забрањено вршење опела на јавним местима и праћење покојника до гроба. О подизању нових храмова није било ни говора, као ни о вођењу било каквог духовно-културног живота. У таквим страхотама и духовном угњетавању живело је, у очајању али и у непрестаној нади, свештенство и све вође културног живота, међу њима и Гаврил Венцловић. Све је то пратило, разуме се, и сиромаштво, тако да је народ био принуђен да се расељава у потрази за неопходним животним условима. У једном допису Венцловић извештава епископа Василија Димитријевића да је остао без своје пастве, а сâм је приморан да проси и тражи милостињу од трговаца намерника како би преживео (Павић 1972: 18).

Нови догађаји вртоглаво потискују претходне. Избија нови сукоб, али овога пута између Угара и Пољака око покрајине Шлезије. Многи Срби су били приморани да се боре за Угарску, а неки су одбили војну службу и бежали су према Ђуру. Пошто се нису могли даље склањати, јер је скелу било тешко прећи, хватани су, малтретирани и затварани по примитивним угарским тамницама. Бегунцима је, колико год је било могуће, у разним видовима помагао Венцловић. Једном приликом су га Угари, ухвативши његово писмо намењено спасавању одређеног броја Срба, предали суду и једном приликом му умало му нису дошли главе. Да буде слика потпунија, од свих сукоба Венцловићу је можда најтежи био сукоб између православне браће Срба и Грка око црквеног поретка и начина богослужења у храмовима. Грци су тражили да се у цркви поји грчки, а да се на српском повремено читају Апостол и Еванђеље. Преживљавајући те сукобе, Венцловић је био између чекића и наковња. У следећем извештају епископу Василију он пише:

Срби, ако на њихову штету буде пресуђено, одбиће се од цркве и звати мађарског попа. Из тога велико зло може изаћи и без крви неће бити, ако два-три не падну мртва, ја ли се у инат на напишите обрнути [...] Ако ни сами Грци не остану, ту већ ни ја ни други

више српски поп не може боравити. Ваља и мени тако притити док и мени нису притишта исфрљили на сокаку како и два пут било је (Сечански 1976: 359)

Све те недаће су утицале на Србе, те су малаксавали под силним теретима своје животне средине. Такав начин живота као да се одражавао и на Венцловића, те се све више удаљавао од пастве затварајући се у унијије (тиховање, чамотињу), али и бавећи се непрестаним радом. Због таквог његовог осећања врло често је долазило до сукоба између њега и пастве у Коморану и Ђуру. Упркос великом радном елану да све тешкоће учини мањим, терет живота:

[...] морао је делити како и са ким не жели, често без пастве или у завађи са њом. Окружен мржњом Грка, Мађара, Немаца, Венцловић се повлачи у себе и налази утеху у огромним напрезањима које су изискивале његове нове и нове странице хартије. Хиљаде страница настајало је у таквим дугим часовима очаја, болести, гареза, и немира од ово шаке људи (Сечански 1976: 18).

Све више су га притискали старост, болест и материјална оскудица. Говорио је о душевном миру, а сам га није имао. Неумољива стварност је улазила у његову радну келију, обавијајући га плаштом неспокојства и носталгије за неким мирним и тихим местом, које ипак никада није нашао.

И тако неприметно, управо као што је ушао у српску књижевност, слично је и нестао. Умро је вероватно око 1749. године пред новом сеобом Срба који су тражили нова станишта, овога пута, у широким руским просторима. Његови списи су били заплуснути таласом новог духа који је избијао из руских школа и требало је да прође читаво столеће, и више, да би се скинула прашина са њих и признао пишчев велики допринос српској књижевности и просвети у целини.

За разлику од мукотрпног начина живота и свега што је пратило Венцловићева дела, она ипак обележавају читаву једну епоху. Писао је за образоване и неуге, тако да је била видна разлика када се обраћао образованим, а када мање писменима, па чак и неукима читаоцима. Када се обраћао клиру, коме је и сам припадао, или за потребе Цркве, писао је „канонским језиком”, на српкословенском. Тада су настали *Службена књига*, *Минеј* за март, април и август, *Разглагољник*, *Пресађеница*, *Молитва акатиста* и *Каноник*. Сва ова дела писана су на тврдој и кртој хартији, лепо и богато застављено украшеним иницијалима у више боја и фигуративних елемената. На свих седам хиљада текстова писаних руком убележени су тропари, кондаци, литургијски текстови, акатисти, канони. Рукописи су раскошно илустровани, а по садржини они су коришћени и на богослужењима, а уз њих је донето и посебно упутство за читање. Из практичних потреба свештеника, међу рукописима су молитве за освећење воде, бунара, винограда, дома и многа друга молитвословља и обреди молитвено потребни народу. Свакако да овакав начин и разлог писања није био стран српској Цркви и књижевности, али је приметна и велика оригиналност у његовим делима, чији ће наставак бити у Доситејевом *Собранију* или у Рајићевом *Цветнику*. Дакле, Венцловићева улога је била, код ове врсте активности, преписивачка, илуминаторска, као и редакторска, а ређе приређивачка и преводилачка, мада у свему пионирска и општезначајна за српску књижевност.

Половином 17. века у Русији се осетила потреба за ревизијом литургијских књига. Та ревизија, проведена у време патријарха Никона, утицала је на писмо и језик Срба. Стога су одлуке са сабора у Москви 1654/55, на коме је присуствовао и патријарх пећки Гаврило, обавезивале и Србе на „једнообразност”, те се морала извршити замена књига и, уместо србуљских богослужбених књига, користиће се богослужбене књиге рускословенске рецензије. Неизвршавање ове одлуке је било условљено казном, чак и анатемом.

Током XVII и XVIII века српска књижевност је стварана на три различита књижевна језика: на српкословенском, на народном – говорном језику, и на рускословенском. Односи та три књижевна језика су била врло сложени; српкословенски (србуљски) је наслеђен, али је у наредном временској епохи измењен особинама и примесама народног језика; усмени се почео усвајати као језик писане књижевности тек у овом раздобљу, док је рускословенски уведен у првој половини XVIII века, као последица продирања руских богослужбених књига и уџбеника [...] (Павић 1970: 28).

Тихи отпор овој наметнутости појавио се 1714. године у манастиру Раковцу, у Срему, где је игуман Теофан саставио *Србљак* 1732. године као неку врсту одговора на саборске одлуке, а Гаврил Стефановић Венцловић ће писати и стварати на народном језику. Тада, много пре Вука Караџића, користи словне знаке „ћ”, „ђ” и „џ”, а често и „л” и „н”, који ће се изговарати као „љ” и „њ” (Јовановић 2000: 250). Један другачији Венцловићев приступ и начин стваралачком раду, а који припада и другој групи списа, и по концепцији доста оригиналнији, био је намењен ширем кругу читалаца. Сам текст је писан чисто српским народним језиком – брзописом и свечаном ћирилицом. Ови списи укупно обухватају око 9.000. страница, писаних на лепој хартији, али по лепоти иницијала далеко ће заостајати за поменутиим списима. У ову групу могу се уврстити Венцловићева дела *Мач духовни* у три књиге, *Поученија и слова разлика*, *Великопосник* и *Слова избрана*. Пишући за потребе веома широких и различитих слојева, како сам каже, *за бегове и кнезове, господу и рају, официре и војаке, мудре и просте, старце и младиће, мушко и женско, бољаре и сиромаше, за мајсторе и шегрчад*, Венцловић није могао бирати или, тачније – морао је на нарочит начин одабрати средства и сврху своје књижевне делатности. Као проповедник био је најчешће и једини учитељ људима који су те проповеди слушали; његова предикаоница је морала замењивати и надокнађивати све, од универзитетске катедре до школе за одрасле и неписмене (Сечански 1976: 20).

Гаврил Стефановић Венцловић је свакако на првом месту припадао клиру и својој Цркви, али и свом роду, у потпуности. Нашавши се на великом пространству необрађеног књижевног рада, чини се, критички посматрано, и сам се расплинуо. То се посебно може осетити у списима намењеним клиру, у којима се не осећа нека посебна духовност и снага. Штавише, увођене су и неке слободне иновације. Сувишна слобода и некада врло необична алегорија, чудни приступи појединим местима у Светом писму и њихова тумачења, оставиће многе равнодушнима. Теже објашњиве библијске појмове он је спуштао на паорско-шајкашки ниво и језик. Примера ради, прерачунавао је вредност библијског новца,

слободно преводио називе за посуђе и свакодневне кућне предмете доводио је у везу са неким од старозаветних израза (Исто: 25). Упуштао се у преводе и објашњења старозаветних клетви и посрбљавао их, разјашњавао јеврејске бројеве, сате, дане, месеце и године, као и мере за дужину, тежину. Описујући тренутке хватања Христа, пише како је апостол Петар хтео Јуду „ханцарем да пронузати” или је потезао „курђелу”, затим да је Јуда „калаузио потери” која је тражила Христа. Христос је ишао у опанцима, а Свети Јован Златоуст је састављао Јевреје и Турке.

У свом раду често је прибегавао алегорији. Али је та алегорија довођена до метафизичке симболике помешане са личним рационалним схватањима, а све у намери како би тумачења или обраћања слушатељима била што приступнија и једноставнија (Павић 1972: 179). Примера има доста, али ево само неких: Једна библијска тема и моменат је када је Христос подигао младића из мртвих, а у пренесеном смислу, то је душа човечја коју Христос уздиже на небо, док уплакана младићева мајка, која је била непосредно ту, над мртвим сином, означава стару Цркву. Извесна чуда из живота Богородице добијају карактер рационалног објашњења. Оваквих и сличних примера слободоумног размишљања и необичне алегорије приличан је број у списима Венцловићевим. То би се могло тумачити тиме да су таква његова дела више поучне приче које не морају бити идентичне библијским догађајима, али исто тако инспирисана, поучна и занимљива за шири круг читалаца. Ипак га кроз цели живот није напуштала одлучна и исконска вера којом је неуморно службовао своме народу. Никада га није напуштао тај осећај да чини нешто важно и искрено, што је у њему рађало нову снагу и наду у чврсто уверење да је то можда и једини пут саопштавања порука његовим верницима. Сва његова објашњења, тумачења, поуке и идеје носиле су истинско верско обележје и биле исто толико у служби спасавања душа у реалним потребама живота с којима је живео у народу коме је служио. Књижевна критика је посебно била одушевљена његовим радом и појавом, називајући га једноставно „барокним манифестом” (Витковић 1887: 438).

Многа дела која је Венцловић писао на народном језику састављена су у облику беседа. Недостатак писане речи замењивао је њеним усменим произношењем и сводио ју је у беседничке оквире без обзира на то да ли је била реч о прози, житију, одломцима из свештених књига или поучних прича. Неизмерно је веровао у моћ беседе и њену важност за духовни живот својих верника, јер „вешта беседа свакој тузи брижљивој, разговетно је облакчење”, а кад год се дође до успеха, важила је његова пословица – „слатка реч гвоздена врата отвара!” Знао је да проповед не зависи искључиво од проповедника, него много више и значајније од онога ко је слуша. И није му било свеједно какав ће резултат она имати пошто је у сваку проповед улагао себе целога, сва своја прегнућа и неопходну унутарњу енергију, те је некада много туговао када му се чинило да га слушаоци и савременици нису довољно схватили, па ни они којима је беседа упућена.

Знао је понекад да лелекне: *Мучно је то и тужно дуваровом бездушним говорити.*² За узоре у свом беседничком раду имао је велике беседнике – Светог Јована Златоуста, Светог Василија Великог и Светог Григорија Богослова. Венцловић их је на посебан начин преводио, прилагођавао и посрбљавао онако како би прилике условљавале да их прилагоди за своје Коморанце. Примера ради, његова беседа на Благовести могла би се назвати правом савременом драмом у којој су главне личности девојка Марија и анђео Господњи, између којих се води дуги дијалог око чудесне Божје намере да она буде Богородица из чије ће пресвете утробе бити рођен Син Божји. Од свих је, ипак и са разлогом, највише волео Јована Златоуста и управо највећи део проповеди прилагођавао је по узору на овог светитеља. Оно што га је нарочито привлачило у Златоустовим проповедима није само реторичка снага него, пре свега, беседникова подобност и удубљивање у практична питања свакодневног живота осветљена цитатима из Светога писма. Уз то, настојање да се, следствено светим примерима, владање човеково у животу изобличава и поправља (Павић 1966: 52). У тренуцима одушевљења знао је да завапи светитељу као некоме своме блиском: „Свети Златоусте, дај ми блатнину с зајмом за твој свети засад.”

Попут других својих списа које је уоквиривао у беседничке апострофе, највећи део Венцловићевих поетских текстова састављен је у невезаном слогу. Те песничке визије, алегорије, инвокације (призиви), химне, похвале, молитве, здравице и плачеви, углавном су библијски инспирисани. Ако су поређења уопште могућа, Венцловић би од наших писаца био најближи оним великим писцима другог књижевног рода који су своје велике инспирације црпили из јеврејске библијске, али и византијске књижевности, с обзиром на то да је одлично познавао грчки и латински, а чини се површно и јеврејски. Однос у тим текстовима између књижевног материјала и читаоца поетског дела могао би се поделити у четири категорије: на текстове у којима говори о духовности (похвале, химне, плачеви); на текстове којима се писац обраћа кроз духовност (инвокације, молитве, понекад химне); на текстове у којима се аутор обраћа другима; на текстове у којима аутор указује како се свеопште живи у духовности и како се људи међусобно обраћају (здравице и клетве). Псалми заузимају почасно место у овом кругу Венцловићевих текстова. Цео Псалтир је готово у целости обухваћен Венцловићевим прерадама на лепом поетском језику (Павић 1973: 93).

Међу прозним делима, свакако, вредни су списи из јудејске историје. Између осталих, ту су два дивна обимна текста из циклуса историје о цару Давиду: један о Давидовом греху, а други је о Давиду и Саулу. Из новозаветних збивања писао је о милостивом Самарјанину, о Христовој Проповеди на гори, сусрету Христа и Самарјанке, и управо ова прозна дела се сматрају круном књижевног рада Гаврила Стефановића Венцловића. У групу прозних дела сврстава се Венцловићево дело *Житије српских светитеља*. Дела по обиму нису велика,

² „Гаврил Рачанин записа...” забележио је Венцловић у једној књизи 1735. године, Архив, Инв. бр. 96 (133).

али су по оригиналности веома драгоцене. Житија Свете Петке српске, деспота Максима, Светога Саве и Светога (преподобнога) Симеона нису чисто биографског карактера, него су просто испреплетена са животом њихових савременика, градећи кроз њихове ликове потпуну приповест која би се могла назвати општом културом, стваралачким добитком, па и трагедијом сопственог народа. Поред силног и неутешног нарицања, јавља се зрачак наде у коначну слободу, која прелази у молитву самом Животодавцу.

Ако се има у виду његов обиман труд, за љубитеље и познаваоце библистике најзначајнији и најдрагоценији је његов рад на преводу Светога писма. Али као ни сва претходна дела, ни овај покушај превода није био потпуно доследан. Тако је и Свето писмо превеђено у виду парафраза, и превод *Књиге над књигама* није сачињен као једна целина, него је у виду цитата расут по многим списима које је Венцловић користио приликом својих беседа. Али када би се сви ти преводи скупили, увидели бисмо да се на више од сто година пре Вука и Даничића радило на преводу Светога писма на народни језик!

Венцловић се огледао и у песништву пишући у дванаестерцу и десетерцу, додуше, под великим утицајем пољске књижевности. Кола, народно певање и гусле били су врло чести и омиљени у његовим беседама и он их је прилагођавао инструменту или вокалној праксици. Он ће народне песме још тада поделити на јуначке – епске и женске – лирске.

За Гаврила Стефановића Венцловића везано је и његово занимање за народне пословице. Пре Мушкатиновића, Текелије и Вука, а инспирисан вероватно сличним интересовањима свога учитеља Кипријана Рачанина, Венцловић је, слободно се може рећи, претеча овог књижевног стваралаштва. Треба истаћи да је међу Венцловићевим пословицама и изрекама велики број оних које је касније, дословно или у варијантама, Вук Караџић унео у своје збирке, као што су: „Путу рока нејма”; „Што је отето, то је и проклето”; „Сит гладну не верује”; „Кто пред другим копа јаму, сам ће у њу упасти” и др. (уп. Караџић 1987: 42).

Уместо закључка

Са разлогом можемо констатовати да се тек у наше време све више научно отварамо према личности Гаврила Стефановића Венцловића, који својом ерудицијом скреће на се све већу пажњу као претече новије српске књижевности, просвете и културе у целини. Све се некако подударило у његовом животном времену и његовој личности. Времену тескобном и историјским приликама које су, верујемо, биле једне од најсудбоноснијих. То су била времена и прилике када се заморио или отупео зарђали мач слободе у нашем народу и када је турска завојевачка моћ, у неку руку, умртвила осећај и могућност да се Срби ослободе туђинске завојевачке власти. Али исто тако и када се покушавало са тим намерама уз помоћ других народа доћи до националних циљева. Међутим, и други околни народи су имали своје националне интересе, тако да је српски

народ био између чекића и наковња. То је било време када је један од националних излаза био у једној од највећих сеоба из својих постојинских крајева на север, у неизвесност. И једина кохезивна сила и снага каква се задржала у српском народу јесте духовна и културно-просветна сила која је давала одређени оптимизам.

Међу челницима и носиоцима те духовно-културне светлости били су монаси из манастира Раче украј Дрине, који су својевремено изнедрени у свом народу, те љубављу свога односа према тим непроцењивим националним подвизима у свом раду остали су заиста једна и једина жива спона између претходних, златних немањићких времена и времена каква ће касније уследити. Сваки од тих Рачана заслужује посебну пажњу. Тако је и са „придодатим”, али у свему равним, па можда и оним који је превазишао „праве” Рачане, по много чеми био Гаврил Стефановић Рачанин.

Тешко је из данашње перспективе замислити нове средине и пространства где су се обрели Срби после Велике сеобе и оних сеоба које ће у неким каснијим временима уследити. Временима када се под видом „једноверја” од стране угарских и аустријских владара покушала од српског народа за прво време створити једна одбранбена зона од Турака, а потом непрестана тежња да се новопродоски поунијате или преведу у католицизам. Простор за свој вековни и историјски континуитет, као и све оно што је подразумевало духовну легитимацију српског народа, сводило се на тескобни кланац кроз који их је водио и предводио мали број сопствених духовних вођа.

Ништа мање важна није била ни унутрашња борба која се водила на разним пољима интелектуалног живота. Реформа језика или паралелност његова, каква је била у богослужбеној и књижевној употреби, увелико се почела одвајати од свакодневног комуникационог језика у народу. Како и на који начин помирити ову подвојеност била је својеврсна тешкоћа која је подразумевала одговорност, али и визију будућег језичког одабира. На тој жеравичиној раскрсници се нашао и управо Гаврил Венцловић, који је препознао народну решеност језичког израза и почео је обликовати свој црквено-народни израз у том правцу. На тај начин он ће бити претеча коначног реформског односа према језичкој породици у свим правцима, али која ће уследити израженије тек један век касније или нешто више.

Дуги период хришћанске ере подразумевао је међу народима са тим наслеђем превод светих књига, посебно Светог писма, али и осећај потребе према делима и искуствима светих отаца Цркве на народни језик. До тада већ полако заборављени старословенски језик није био довољан да одговори потребама и захтевима српског народа, који је све више одаљаван од ранијег језика. Тако је овај пионирски преводилачки труд био примаран, али није било могућности ни времена да буде у употреби као систематичан и целовит. Ипак је овај покушај био изузетно значајан јер је Венцловић преводио новозаветни текст који ће бити у неком свакодневном смислу потребнији и примеренији савременој употреби. Паралелно са овим књижевно-учитељским радом преписивао је богослужбене

књиге којих никада није било довољно и оне су важиле за насушност свакодневног богослужбеног поретка при храмовима и другим светињама. Његов катихизис (буквар вере) биће такве уџбеничке врсте, првина код Срба. Истина, наш народ је имао и раније букваре такве тематике, али су они били општепознати и датирају из старохришћанског периода. Такви буквари су углавном бивали помешани са моралним начелима и поучавањима средњовековних отаца Цркве. Венцловићев буквар је првина у српскословенској рецензији и са потпуно православним садржајем. Опет, сви они катихизиси и читанке који су настали век касније редовно су узимани са опрезом и недефинисаним јединственим мишљењем; било да се ради о катихизисима Прокоповичевим или архимандрита Јована Рајића. Иако је Рајићев катихизис био дуго у „школској” упореби и доживео је много својих издања, увек се сумњичаво гледало чак и на њега јер се сматрало да је написан по угледу на западне или унијатске уџбенике ове врсте. Венцловићев буквар је по свом садржају и обимности био и остао јединствен, додуше, данас сачуван само у библиотечарском депоу.

Да постојеће преведене књиге које су означавале унутрашњу страну општеномског живота не би биле само слова на папиру и једнообразне, Венцловић се потрудио да буду украшене. Вињете, маргине, почетна слова на тексту или одељцима били су украс књиге још из византијског времена. Она се огледала и у временима првих штампарија и штампаних књига, какве су биле у српским средњовековним манастирима. Али њена примењивост у специфичним околностима и уметнички савршеном изразу јесте просто несхватљива када се има у виду стешњеност прилика живота, као што су оне у којима је деловао и чинио Венцловић. Другим речима, ништа се није изостављало у настојањима да се подједнако неки текстови правилно преведу, али и да их прати потпуна лепота спољњег изрази. Илуминација и та врста лепоте биће примарност код многих наследника ове врсте изражавања, посебно код Христифора Жафаровића, који ће се угледати на претходни, посебно Венцловићев дар.

Не треба сметнути или потиснути значај и живе речи кроз омилију или беседу у свакодневици и свевремености живота. Изговорена реч је било једино и тако моћно оружје у рукама, уму и устима многих првојерараха и свештенства тога времена и поднебља. Венцловићеве писане или усмене беседе биле су од великог значаја. Оне су биле јеванђељског садржаја, али су редовно довођене у контекст свакодневног живота верника, што је доводило до тога да буду од првоважећег значаја за слушаоце. Беседе су се одликовале, на тај начин, својом свежином, савременом поруком, али и могућношћу да буду од практичне користи. Стога су их првојерарси и остали служитељи олтара имали као инспиративно штиво које им је користило за произношење сопствених беседа. Начин на који их је Венцловић произносио био је јединствен и непоновљив. Одликовале су се ватреношћу, искреног, уз то и доживљеног и преживљеног кроз себе самога. Као такве, оне су се одликовале моралном и сваке друге вредности – чистотом. Ако се томе дода осећај поуке какав је био у давним временима и народима присутан, попут пословица, онда се овај круг духовне и сваке културне бригае

за сопствени народ заокружио. Пословице и пословични израз били су основно педагошко штиво код древних народа. Венцловић је умотворство ранијих народа и генерација, који су се трудили да по тим принципима живе, преточио у свакодневни живот. То је он одлично приметио и као једно певљиво практично следовање прилагодио својим савременицима. Када бисмо поменули њих и пренели их у ово наше време, приметили бисмо да ничег не би било сувишнога у њиховој актуелности ни данас.

Имајући ово увиду, све више ће се осећати и наша потреба за научнијим истраживањем у овом правцу. Скромна појава и ненеметљивост која се одражава на поколења неће бити оправдање за нескидање историјске патине и спорадичног освртања на њега. Међу неприметним освртом на Гаврила Стефановића Венцловића биће нам тако блиске речи Меше Селимовића када каже за Венцловића:

Изгледа готово невероватно да су ти стихови и многи други од тог песника изузетне лепоте, као на самом врху неког блиставог поетског века, настали пре више од два века из пера песника који је у историји књижевности остао забележен као опскурни преписивач црквених књига и песник скромних могућности, који се служио у народном језику. А скудомни и грешни јеромонах Гаврил, један од најсуптилнијих песника које смо икада имали, упловио је у тврду луку ћутања пре отприлике 220 година. (данас и скоро век дужи, прим. аутора овог текста) Венцловића су створили: дуга традиција славеносрпске школе и њено интересовање за духовне теме (Павић, исто, 111).

ЛИТЕРАТУРА

Витковић 1887: Г. Витковић, *Прошлост и споменици угарских краљевских Шајкаша*, Београд: Гласник СУД.

Јордановић 2010: Б. Јордановић, *Предговор* из зборника радова *Буквари и букварска настава код Срба*, Београд: Педагошки музеј.

Јовановић 2000: Т. Јовановић, *Стара српска књижевност*, Београд.

Карацић 1987: В. Ст. Карацић, *Српске народне приповетке*, Београд: Прo-света.

Живојиновић 1974: Ж. Слободан, *Рача у крај Дрине*, Београд.

Павић 1970: М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, Београд: Нолит.

Павић 1973: М. Павић, *Српска књижевност у књижевној критици*, Београд.

Павић 1966: Гаврило Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу*, Београд.

Павић 1972: М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд: Српска књижевна задруга.

Радојичић 1957: Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у Средњем Подунављу (од XV до VIII века)*, Годишњак Философског факултета, Нови Сад, II, 239–270.

Радојчић 1931: Никола Радојчић, *О презимену и пореклу Гаврила Стефановића Венцловића*, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, Нови Сад, књ. IV, св. 2.

САНУ, архивска грађа у рукопису старе српске књижевности.

Сечански 1976: В. Сечански, *Још нешто о штампарији у Римнику*, Библиотекар, Београд.

Стојановић 1903: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд, књ. II, бр. 2942.

Dragomir S. Sando

LITERARY AND PEDAGOGICAL INSIGHTS DURING THE GREAT
MIGRATION OF SERBS

Summary

Gavrilo (Gabriel) Stefanovic Venclovic, although not known enough to our culture, is a unique personality with manifold merits in the field of national literary and pedagogical artistry, with no similar predecessor or follower. More than 20.000 pages written by hand, that are mostly in the form of manuscripts even today, describe him in the first place as a great preacher, then translator, poet, illuminator, anthologist, icon-painter, and writer and, in a certain sense, as a forerunner of Serbian playwrights due to a dialogical form of his sermons. He belonged to a monastic movement of the Enlightenment fostered by the Raca monks, who amongst the most known are Kupriyan, Yerotey and Christophor. Venclovic wrote for various social classes, so that one can perceive a difference in style, depending on the audience he was addressing: educated people, those less educated, or even illiterate. Whenever he directed his writing to the clergy (whose member he was himself), or kept in mind the needs of the Church, he used the so-called “canonical language”, i.e. he wrote in Serbian Slavonic. He composed the following books: *The Liturgical Book*, *Menaia* (monthly liturgical books) for the months of March, April and August, *Reader Book*, *Hymnal Book*, *Prayer-book with Acathista* and *Kanonikon*. These works, as well as the sermons, were written on a hard but fragile paper, decorated abundantly by illuminations and initial letters as well as by figurative elements. On all the seven thousand texts he composed and wrote by hand, one can find also troparia, kondakia, liturgical hymns, acathista (fervent prayers when the congregation has to stand), kanonika. He wrote his own texts or copied texts on his favorite themes devoted to Serbian saints, then a hagiography of St. Parasceva, as well as a hagiography of St. Maxim Brankovich. In addition to that, he collected a great number of Serbian national proverbs, sayings and riddles, and what is very important – he undertook the first reform of the Serbian orthography. His writing style made his poetry

especially distinct, additionally adorned with a painter's skill. In the field of his literary activity, which was as in many aspects a pioneer one, is his Reader which bears the name of the *Grammar Book or the Book for Learning Letters*, the book having features of a copy, translation and adaptation, written in 1717 on 600 pages.

Keywords: literature, rhetoric, translation, illumination, Gavril Stefanović Venclović.